

Artykuły

Lukasz Bajda, Uniwersytet Marii Curie –Szkłodowskiej w Lublinie

Uwarunkowania rozwoju turystyki kulturowej w Bieszczadach

Słowa kluczowe: Bieszczady, turystyka kulturowa, powiat bieszczadzki, powiat sanocki, powiat leski

Streszczenie

W artykule przedstawiono krytyczny przegląd atrakcji turystyki kulturowej i podstaw materialnych dla rozwoju różnych form tego rodzaju turystyki w Bieszczadach. Niektóre z nich, jak tanatoturystyka, turystyka obiektów technicznych i przemysłowych czy turystyka literacka nie tylko nie są należycie wykorzystywane w promocji regionu, ale nawet nie dostrzega się szans, jakie mogłyby wpływać z takich działań.

W tekście zestawiono najważniejsze z punktu widzenia turystyki kulturowej publikacje krajoznawcze, których coraz więcej pojawia się na rynku wydawniczym. Artykuł uzupełniono tabelami obrazującymi stan zachowania obiektów zabytkowych na terenie trzech bieszczadzkich powiatów: sanockiego, leskiego i bieszczadzkiego (z siedzibą w Ustrzykach Dolnych). Prezentowany tekst stanowi wstęp do przygotowywanej przez autora waloryzacji potencjału turystyczno-kulturowego powiatów: sanockiego, leskiego i bieszczadzkiego.

Wprowadzenie

Potencjał kulturowy Bieszczadów wciąż nie jest należycie wykorzystywany w promocji regionu, a tym samym wielu przyjeżdżających tu turystów nie jest świadomych innych niż przyrodnicze i rekreacyjne walory tej części Polski. Sytuacja ta zmienia się powoli m.in. dzięki pojawiającym się coraz częściej na rynku księgarskim przewodnikom tematycznym. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że jeszcze wiele jest w tej materii do zrobienia. Celem artykułu jest wstępna ocena potencjału turystyczno-kulturowego obszaru Bieszczadów i ich prezentacja jako destynacji różnych form turystyki kulturowej.

Bieszczady często postrzegane są jako region otwarty wyłącznie na rekreację w rejonie Jeziora Solińskiego i turystykę górską. W powszechnej świadomości turystów odwiedzających południowe Podkarpacie funkcjonują również „drewniane cerkiewki”. Jednakże wciąż brakuje odpowiednio przygotowanej oferty i akcji promocyjnej, która ukazałaby potencjał jaki niesie z sobą turystyka kulturowa w tym terenie. Istnieje tu możliwość uprawiania większości podstawowych rodzajów turystyki kulturowej. Wciąż niedoceniana jest militarna turystyka kulturowa, turystyka literacka, turystyka filmowa, turystyka obiektów technicznych i przemysłowych czy tanatoturystyka.

Pomimo rozbudowy infrastruktury turystycznej, Bieszczady wciąż postrzegane są jako jeden z bardziej „dzikich” zakątków Polski. Wielu odwiedzających ten region nie zdaje sobie nawet sprawy, że przed II wojną światową ten południowo-wschodni kraniec naszego kraju był przeludniony. Trzeba podkreślić, że do tragicznych lat ostatniej wojny i okresu wysiedleń rdzennej ludności (lata 1944–1947) Bieszczady zamieszkiwane były przez trzy główne narodowości – polską, rusińską i żydowską. Obecnie po tej ostatniej zachowało się zaledwie kilka cmentarzy i synagog, z których żadna nie pełni swojej pierwotnej funkcji. Jeśli zaś chodzi o Łemków i Ukraińców, to dziś stanowią jedynie drobny procent mieszkańców regionu. Chodzi tu o nielicznych, którym udało się uniknąć wysiedlenia ze stron rodzinnych oraz niewielką liczbę rodzin, które powróciły na te ziemie po 1956 roku.

O ile Bieszczady mogą się cieszyć dużym zainteresowaniem ze strony krajoznawców, co owocuje licznymi publikacjami poświęconymi regionowi, to jak do tej pory nie zajmowano

się tą częścią Polski pod kątem analizy szans rozwoju turystyki kulturowej. Wyjątek stanowią opracowania dotyczące województwa podkarpackiego jako całości, w tym praca Jerzego i Pawła Rutów [2010], *Waloryzacja potencjału turystycznego inspiracją dla turystyki kulturowej w województwie podkarpackim*.

Inspiracją do napisania niniejszego opracowania był tekst Bolesława Iwana – *Uwarunkowania rozwoju turystyki kulturowej w regionie świętokrzyskim* [Iwan 2010, s. 357-376]. Prezentowany artykuł ma być wstępem do przygotowywanej przez autora waloryzacji potencjału turystyczno-kulturowego wszystkich trzech powiatów bieszczadzkich.

Przygotowanie niniejszego opracowania rozpoczęto od zebrania stosownych informacji, które zostały następnie poddane ocenie i selekcji. Autor posłużył się metodą obserwacji naukowej oraz metodami indukcji i analizy opisowej. Wykorzystana została również wiedza autora. Źródłem informacji, oprócz naukowej literatury z zakresu turystyki, były różnego rodzaju artykuły i publikacje książkowe poświęcone atrakcjom turystycznym Bieszczadów. Zaczerpnięto z nich dane dotyczące obiektów ważnych z punktu widzenia turystyki kulturowej. Posłużono się również informacjami zawartymi w *Strategii rozwoju turystyki w województwie podkarpackim na lata 2007–2013* oraz *Badaniem przyjazdowego ruchu turystycznego w wybranych miejscach recepcji turystycznej województwa podkarpackiego w okresie V–IX 2009*. W tekście zasygnalizowano najbardziej wartościowe pozycje z punktu widzenia turysty kulturowego.

1. Bieszczady jako region turystyczny

Bieszczady należą do najbardziej rozpoznawalnych regionów turystycznych w Polsce. O ich wyjątkowości przesądzają nie tylko walory przyrodniczo-krajobrazowe, lecz również liczne kulturowe atrakcje turystyczne.

Należy zauważyć, że niektórzy geografowie zawężają obszar Bieszczadów do terenu zamkniętego na wschodzie doliną Sanu od źródeł do Jeziora Solińskiego, a na zachodzie wytyczają jego granicę od Przełęczy Łupkowskiej, wzdłuż potoku Smolniczek, górnego biegu Osławy i doliny Solinki [Okoń 1987, s. 7]. Jako region turystyczny można zawrzeć je w granicach trzech jednostek administracyjnych: są to powiaty: bieszczadzki (z siedzibą w Ustrzykach Dolnych), leski i sanocki. Jest to podział bardzo umowny, gdyż zdarzają się także opisy zaliczające do Bieszczadów spore obszary Beskidu Niskiego, a nawet tereny położone w pobliżu Rzeszowa. Na potrzeby niniejszego artykułu mianem „Bieszczadów” określono cały obszar powiatów: bieszczadzkiego, leskiego i sanockiego. Opisany obszar obejmuje zatem teren nieco większy od bieszczadzkiego podregionu turystycznego z podziału zaproponowanego przez A. Bajcara (1969) [Kruczek, Sacha 1997, s. 186-187].

Według opracowanego przez Jerzego Kondrackiego podziału Polski na regiony fizycznogeograficzne powiat leski i bieszczadzki niemal w całości znajdują się w Bieszczadach Zachodnich oraz Górach Sanocko-Turczańskich (Beskidy Wschodnie). Natomiast jedynie niewielka część powiatu sanockiego wchodzi w skład dwóch wspomnianych mezoregionów, a tym samym makroregionu wschodniobeskidzkiego. Ponad połowa terytorium tego powiatu znajduje się na terenie Beskidu Niskiego, Pogórza Bukowskiego i Kotliny Jasielsko-Sanockiej [Kondracki 2009, s. 343-350].

Wspomniane trzy powiaty zajmują łączną powierzchnię 3197,67 km², na której według danych na 1 stycznia 2011 zamieszkiwały 143 553 osoby¹. Na marginesie można wspomnieć, że już w latach 1972–1975 istniał (jednak tylko przez 2 lata i 7 miesięcy) powiat bieszczadzki z siedzibą w Lesku. 2909 km² powierzchni czyniło go największym powiatem ówczesnej

¹ Powiat bieszczadzki: 1139,07 km², 21990 mieszkańców; powiat leski: 834,94 km², 26658 mieszkańców i powiat sanocki: 1223,66 km² i 94905 mieszkańców. Główny Urząd Statystyczny www.stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/PUBL_L_powierzchnia_ludnosc_teryt_2011.pdf, dostęp: 9.03.2012.

Polski. W jego skład wchodziły tereny obecnego powiatu bieszczadzkiego (z siedzibą w Ustrzykach Dolnych), leskiego i znaczna część sanockiego².

O atrakcyjności turystycznej Bieszczadów świadczy fakt, że w 2010 r. liczba korzystających z turystycznych obiektów zbiorowego zakwaterowania w przeliczeniu na 1000 mieszkańców województwa, na Podkarpaciu najwyższa była w powiecie bieszczadzkim – 1696 oraz powiecie leskim 4598. Średnia dla województwa wyniosła 331. Dla porównania wskaźnik dla całej Polski to 307. Powiat sanocki uplasował się nieco powyżej średniej ze wskaźnikiem 338 [*Turystyka w województwie podkarpackim w 2010 r.*].

2. Wybrane elementy potencjału turystycznego Bieszczadów

2.1 Potencjał przyrodniczy

Silnym atutem Bieszczadów jest bardzo dobry stan środowiska naturalnego. Obszar ten charakteryzuje się wysoką lesistością i górkim krajobrazem (najwyższy szczyt – Tarnica 1346 m. n.p.m.). Na terenie Bieszczadów znajduje się Bieszczadzki Park Narodowy, kilkanaście rezerwatów przyrody oraz parki krajobrazowe: Park Krajobrazowy Doliny Sanu, Ciśniańsko - Wetliński Park Krajobrazowy, Park Krajobrazowy Gór Słonnych oraz fragment Jaśliskiego Parku Krajobrazowego.

Bieszczadzki Park Narodowy obejmuje m.in. najwyższe partie Bieszczadów, pokryte cennym zbiorowiskiem roślinnym – połoninami, łąkami które rozciągają się powyżej górnej granicy lasu, a porastająca je flora posiada wschodniokarpacki i alpejski charakter. Cenną z punktu widzenia turystyki kulturowej jest tzw. kraina dolin, czyli malownicze doliny po nieistniejących już wsiach, gdzie pomimo upływu przeszło sześćdziesięciu lat wciąż widoczne są ślady bytności człowieka – cmentarze, zdziczałe sady, podmurówki budynków czy dawne studnie i piwnice. [Winnicki, Zemanek 2003].

Warto wspomnieć również w kilku słowach o tamtejszej faunie. Góry te „zamieszkują” m.in. niedźwiedzie, wilki, rysie oraz żubry reintrodukowane tu w latach 60. XX w. [Winnicki, Zemanek 2003, ss. 108-130]. Zwykłemu turyście trudno jest spotkać w Bieszczadach te najrzadsze, ale też najbardziej kojarzone z regionem zwierzęta. W związku z tym przygotowane jest udostępnienie dla turystów pokazowej zagrody żubrów w Nadleśnictwie Stuposiany w ramach Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Bieszczadzkie”³.

2.2 Drewniana architektura sakralna

Jednym z pierwszych skojarzeń, jakie przychodzą na myśl o Bieszczadach, oprócz górzystego charakteru tego regionu, jest obecność w nim obiektów sakralnych drewnianej architektury cerkiewnej. Wśród 62 obiektów drewnianej architektury sakralnej aż 52 zostały wybudowane jako cerkwie greckokatolickie.

Zdecydowana większość dawnych, drewnianych cerkwi dziś użytkowana jest jako kościoły rzymskokatolickie. Jedynie 8 świątyń użytkują wierni obrządków wschodnich. Przy czym jedynie cerkwie w Czerteży, Hłomczy, Komańczy (przeniesiona z Dudyńców i osadzona na wysokiej podmurówce) i Rzepedzi służą grekokatolikom. Natomiast świątynie w Komańczy (pierwotna cerkiew tej wsi odbudowana po pożarze), Szczawnem, Morochowie i Turzańsku użytkowane są przez parafie prawosławne.

Trzeba podkreślić, że przed II wojną światową na omawianym terenie nie było cerkwi prawosławnych. Dopiero po wysiedleniach z lat 1944–1947, gdy Kościół greckokatolicki nie

² [pl.wikipedia.org/wiki/Powiat_bieszczadzki_\(województwo_rzeszowskie\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Powiat_bieszczadzki_(województwo_rzeszowskie)), dostęp: 9.03.2012.

³ start.lasy.gov.pl/web/rdlp_krosno/2011_gru?p_p_id=101a_INSTANCE_bdp1&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=1&_101a_INSTANCE_bdp1_struts_action=%2Ftagged_content%2Fview_content&_101a_INSTANCE_bdp1_redirect=%2Fweb%2Frdlp_krosno%2F2011_gru&_101a_INSTANCE_bdp1_assetId=20284728&#p_101a_INSTANCE_bdp1, dostęp: 27.03.2012.

był oficjalnie uznawany przez władze państwowe, wśród nielicznej pozostałej i powracającej w rodzinne strony ludności ukraińskiej zaczęły się konwersje na prawosławie.

Trudno w tym miejscu opisywać wszystkie obiekty drewnianej architektury sakralnej, jakie znajdują się w Bieszczadach. Ich pełna lista znajduje się w aneksie do niniejszego artykułu. Wszystkie są dość dobrze opisane (wraz z informacjami praktycznymi np. o dostępności obiektów do zwiedzania) w licznych publikacjach krajoznawczych. Szczególnie godnymi polecenia są dwa przewodniki OW „Rewasz” – *Cerkwie drewniane Karpat. Polska i Słowacja* oraz *Kościół drewniane Karpat. Polska i Słowacja*.

Przez teren Bieszczadów przebiega fragment podkarpackiej części Szlaku Architektury Drewnianej. Szlak ten należy do największych tego typu przedsięwzięć w Polsce, obejmuje województwa: śląskie, małopolskie, podkarpackie, a od 2009 r. również świętokrzyskie. Przez teren województwa podkarpackiego przebiega 9 tras o łącznej długości 1202 km, prowadzących do 127 obiektów. [*Strategia rozwoju turystyki*, s. 234]. Na Szlaku Architektury Drewnianej znalazło się 26 spośród 62 zabytkowych obiektów drewnianej architektury sakralnej z terenu trzech bieszczadzkich powiatów [zestawienie sporządzone przez autora]. Oprócz obiektów stojących „w terenie” ważną atrakcją Szlaku Architektury Drewnianej jest również Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.

Innym szlakiem kulturowym, który upowszechnia m.in. drewnianą architekturę cerkiewną jest Szlak Ikon Doliny Sanu i Osławy, który w części pokrywa się ze Szlakiem Architektury Drewnianej. Szlak Ikon nie ogranicza się oczywiście wyłącznie do ukazywania architektury drewnianej [*Strategia rozwoju turystyki*, s. 235], a jego zwiedzanie ułatwia wydany dwa lata temu przewodnik autorstwa Roberta Bańkosza. Publikacja ta opisuje nie tylko zabytkowe i współczesne obiekty znajdujące się na szlaku, ale w rozdziałach wstępnych przybliża również historię i kulturę Kościoła Wschodniego w Bieszczadach. [Bańkosz 2010b].

2.3 Murowana architektura sakralna i świecka

W trzech bieszczadzkich powiatach znajduje się przynajmniej 55 zabytkowych świątyń murowanych (w niniejszym zestawieniu celowo pominięto kaplice, kapliczki oraz kaplice grobowe). Aż 27 wspomnianych obiektów stanowią dawne cerkwie, przy czym jedynie 3 są obecnie użytkowane przez grekokatolików (Ustrzyki Dolne, Wielopole), a trzy świątynie służą wyznawcom prawosławia (Morochów, Sanok i Zagórz). Siedem z zachowanych cerkwi murowanych znajduje się w stanie ruiny lub znaczącej dewastacji (np. w Tarnawie Górnej). Dzięki staraniom wielu osób po długich pracach remontowych udało się uratować od zniszczenia osiemnastowieczną cerkiew w Ropience, również wybudowana w 1829 r. świątyni baligrodzka jest w trakcie zaawansowanej renowacji. Większość z pozostałych cerkwi pełni obecnie funkcje kościołów rzymskokatolickich.

W związku z przejściem przez Kościół rzymskokatolicki znacznej części dawnych cerkwi w zachodniej części Bieszczadów, mieszkający tam nieliczni Łemkowie i Ukraińcy wybudowali kilka nowych cerkwi murowanych, zarówno grekokatolickich jak i prawosławnych.

Część obiektów murowanej architektury cerkiewnej (nie tylko zabytkowych) znalazło się na trasie wspomnianego wyżej Szlaku Ikon. Dzięki temu turysta przyjeżdżający w Bieszczady może przyrzeć się współczesnej sytuacji Kościołów obrządku wschodniego w omawianym regionie.

Spośród świątyń rzymskokatolickich na omawianym terenie na wyróżnienie zasługują kościoły z Leska, Sanoka (kościół franciszkanów), Zagórza, Nowotańca, Uherców Mineralnych, a zwłaszcza ruiny zespołu klasztorного karmelitów bosych w Zagórz.

Jeśli chodzi o świecką architekturę murowaną to Bieszczady nie mogą poszczycić się dużą ilością zachowanych zabytków. Zabytkowa miejska zabudowa Sanoka jako cel sam w sobie nie stanowi dużej atrakcji turystycznej. Spośród budowli obronnych na omawianych

terenach zachowały się jedynie trzy obiekty – dawne, znacznie przebudowane zamki w Sanoku, Lesku oraz ruina warowni na Górze Sobień koło Manasterca.

2.4 Bieszczadzkie judaika

O roli jaką odgrywają w turystyce zabytki kultury żydowskiej pisała m.in. Ewa Małkowska-Bieniek z Muzeum Historii Żydów Polskich [Małkowska-Bieniek 2009, ss. 29–62]. Jak wspomniano we wstępie, Bieszczady przed II wojną światową były zamieszkiwane przez przedstawicieli trzech religii i kultur – Polaków, Żydów i Rusinów-Ukraińców. Jak zaznacza w swoich pracach Andrzej Potocki, niemalże w każdej miejscowości żyło przynajmniej kilku Żydów. Cała społeczność żydowska Bieszczadów przekraczała 10% ogółu mieszkańców, a w większych miejscowościach i miastach (Sanok, Lesko, Ustrzyki Dolne, Baligród i Lutowiska), stanowili oni większość [Potocki 2000, s. 121].

Przeważająca część bieszczadzskich judaików znajduje się w opłakanym stanie. Zadbane są jedynie kirkut i synagoga w Lesku oraz cmentarze w Baligrodzie i Lutowiskach. Obiekty te otoczone są opieką, przeprowadzano tu prace renowacyjne i inwentaryzacyjne. Brak jednak w Bieszczadach muzeum, czy choćby dobrze przygotowanej wystawy, która przybliżyłaby dzieje tutejszych Żydów.

Najcenniejsze zabytki kultury żydowskiej znajdują się w Lesku. Chodzi o największy w Bieszczadach kirkut oraz najlepiej zachowaną i najstarszą bieszczadzką synagogę (prawdopodobnie z drugiej połowy XVII w.) Cmentarz żydowski w Lesku stanowi największy w Polsce zespół najstarszych macew - najstarszy zachowany na tamtejszym kirkucie nagrobek pochodzi z 1548 r. Tamtejsza synagoga była trzykrotnie remontowana po wojnie, a obecnie mieści Galerię Sztuki Bieszczadzkiego Domu Kultury [Potocki 2007, s.87-92].

Poznanie bieszczadzskich judaików przybliżają wspomniane już publikacje Andrzeja Potockiego, a także kilka innych opracowań, głównie dotyczących Podkarpacia i Bieszczadów jako całości.

2.5 Muzea w Bieszczadach

Na terenie Bieszczadów znajduje się zaledwie kilka muzeów, jednakże zbiory przynajmniej jednego z nich mają znaczenie ogólnoeuropejskie. Mowa o Muzeum Historycznym w Sanoku. Najcenniejszą część zbiorów stanowi malarstwo Zdzisława Beksińskiego oraz kolekcja sztuki cerkiewnej. Ta ostatnia prezentowana jest w liczbie przeszło 1200 eksponatów, z czego połowę stanowi jedna z najwspanialszych kolekcji malarstwa ikonowego w Europie [Winnicka 2007, s. 5].

Muzeum Historyczne w Sanoku cały czas się rozwija. Z jego inicjatywy powstał rowerowy szlak historyczny: „Prawem i lewem po Ziemi Sanockiej”. Niedawno ukończono prace związane z budową drugiego skrzydła zamku i obecnie trwają przygotowania do udostępnienia tutaj zbiorów muzealnych do tej pory znajdujących się w magazynach. Wśród nich będą liczne obrazy Zdzisława Beksińskiego, który niemalże cały swój dorobek zapisał Muzeum Historycznemu⁴.

Ważnym miejscem, nie tylko ze względu na drewnianą architekturę sakralną, jest sanockie Muzeum Budownictwa Ludowego. Placówka ta została otwarta dla zwiedzających w 1968 r. i obecnie jest największym skansenem w Polsce. Prezentowane jest tutaj budownictwo wiejskie z terenu Bieszczadów, Beskidu Niskiego i Pogórza. Skansen podzielono na sektory odpowiadające grupom etnograficznym, niewielki sektor naftowy i ostatnio również sektor miejski – Rynek Galicyjski⁵.

⁴ www.muzeum.sanok.pl, dostęp: 29.02.2012.

⁵ www.skansen.mblsanok.pl, dostęp: 27.03.2012.

Sanocki skansen to nie tylko placówka muzealna, ale również ważny ośrodek kulturotwórczy. W ciągu półwiecza od swojego powstania MBL zorganizowało dziesiątki różnego rodzaju imprez, z których największy rozgłos zdobył festiwal „Eurofolk” oraz „Jarmark Folklorystyczny”. Obecnie cyklicznym wydarzeniem organizowanym w sezonie w sanockim skansenie jest „Jarmark Ikon”. W trakcie *eventów* istnieje możliwość zwiedzania muzeum, i jak możemy dowiedzieć się ze strony internetowej skansenu, udział uczestników w imprez we frekwencji zwiedzających placówkę wynosi około 14%⁶. W 2008 r. sanocki skansen odwiedziło 92730 osób, z czego 17000 stanowili uczestnicy organizowanych tutaj imprez kulturalnych [Drupka, Krupa 2009, s. 10].

Bardzo interesującym miejscem jest Centrum Kultury Ekumenicznej w Myczkowcach. W znajdującym się w tej miejscowości Ośrodku Wypoczynkowo-Rehabilitacyjnym Caritas Diecezji Rzeszowskiej urządzono skansen miniatur drewnianej architektury sakralnej, gdzie można w mikroskali porównać drewniane budownictwo cerkiewne i kościelne z karpaccich regionów Polski, Słowacji i Ukrainy. Znajduje się tutaj ok. 140 makiet cerkwi i kościołów w skali 1:25. [Luboński 2009, s. 330]. Warto dodać, że ośrodek Caritasu w Myczkowcach to bardzo ważne miejsce na turystycznych szlakach Bieszczadów. Oprócz wspomnianego miniskansenu znajduje się tutaj również Ogród Biblijny, jest to drugi obiekt tego typu w Polsce. Idea ogrodów biblijnych polega na ilustrowaniu wydarzeń zawartych w Piśmie Świętym za pomocą odpowiedniej aranżacji w otoczeniu roślinności pochodzącej z Bliskiego Wschodu. Zwiedzanie ułatwia specjalny przewodnik, którego tekst napisała projektantka ogrodu dr inż. Zofia Włodarczyk z Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie [Włodarczyk 2010].

W Bieszczadach znajdują się również dwa muzea przyrodnicze. Pierwsze z nich stanowi ekspozycja w Ośrodku Naukowo-Dydaktycznym BdPN w Ustrzykach Dolnych.. Oprócz eksponatów ściśle związanych z florą i fauną bieszczadzką, obejrzeć możemy tutaj również wystawę poświęconą etnografii i przeszłości regionu. Drugie muzeum stanowi inicjatywę prywatną, jest znacznie mniejsze i znajduje się w Nowosiólkach. Placówka ta godna jest z uwagi na to, że pokazuje przyrodę również oczami myśliwych, stąd też nazwa – „Muzeum Przyrodniczo-Łowieckie”.

2.6 Bieszczadzkie szlaki turystyczno-kulturowe i ekomuzea

Przez obszar Bieszczadów przebiegają cztery rowerowe szlaki dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego: szlak „Śladami przygód dobrego wojaka Szwejka”, „Szlak Ikon”, „Szlak nadszańskich umocnień” i najmłodszy z nich „Szlak Prawem i Lewem po Ziemi Sanockiej” [Kiwior, Plamowski 2010, s. 13]. Wyżej wspomniano już o tym, że w opisywanym regionie znajdują się obiekty ze Szlaku Architektury Drewnianej województwa podkarpackiego. Trzeba jednak podkreślić, że żaden z bieszczadzskich szlaków turystyczno-kulturowych nie spełnia wszystkich kryteriów szlaku materialnego zaproponowanych przez Armina Mikosa von Rohrscheidt [Mikos v. Rohrscheidt 2008b, s. 23-25].

Ekomuzeum, zwane również Muzeum Rozproszonym, to sieć rozsianych w terenie obiektów, połączonych jedną lub kilkoma wyznakowanymi ścieżkami. Całość łączyć ma atrakcje historyczne, przyrodnicze i kulturowe znajdujące się w bliskiej okolicy np. jednej miejscowości. Pierwsze bieszczadzkie ekomuzeum – „Trzy Kultury” powstało w 2006 r. w Lutowiskach. Na poprowadzonym dookoła miejscowości szlaku znajdują się m.in. ruiny synagogi, cerkwisko, kirkut (drugi co do wielkości w Bieszczadach), a także liczne tablice poświęcone florze i faunie. Oprócz wspomnianego wyżej, w regionie znajdują się również ekomuzea: „W krainie Bojków” (Zatwarnica), „W ogniu paleniska bieszczadzkiej kuźni” (Baligród), „Hołe” (Dźwiniacz, Łodyna i Leszczowate), „Zielony cień” (Rudenka), „W krainie bobrów (Uherce Mineralne, Myczkowce, Orelec i Zwierzyń) i „Tropiciele

⁶ www.skansen.mblsanok.pl/a/strona.php?dir=../imprezy&id=imprezy, dostęp: 27.03.2012.

zaginionych śladów” (Hoszów i Jałowe). Trwają przygotowania do uruchomienia kolejnych ekomuzeów. Duży wkład w ich powstawanie ma Fundacja Bieszczadzka realizująca projekt „Ekomuzea Bieszczadzkie” [Doliwa 2010, ss. 26-30].

Definicja ekomuzeum mówi, że: „podstawowym założeniem (...) jest współuczestniczenie zwiedzających w wydarzeniach kreowanych przez te jednostki. Oprócz zwiedzania poszczególnych obiektów, ekomuzea oferują także np. możliwość kosztowania lokalnych produktów kulinarnych, uczestniczenie w procesach technologicznych (np. kowalstwo, garncarstwo) lub rolniczych, wędrowanie ścieżkami edukacyjnymi (tematycznymi), zajęcia sportowe w terenie (np. bieg na orientację) lub artystyczne (związane z tematem danej placówki lub regionem). Chodzi o wytworzenie pełnej interakcji pomiędzy zwiedzającym, a przedmiotem zainteresowania, a dzięki temu osiągnięcie lepszego efektu edukacyjnego i komercyjnego”⁷. Niestety nie we wszystkich bieszczadzskich ekomuzeach widać tę interakcję, co nie przekreśla oczywiście samej idei. Obecnie przynajmniej część z nich można uznać za półprodukty, które bardziej przypominają szlaki turystyczno-kulturowe niż wzorcowe ekomuzea.

Analizując *Strategię rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego na lata 2007–2013*, trudno oprzeć się wrażeniu, że zbyt mały nacisk położono na promocję i rozwój już istniejących szlaków turystyczno-kulturowych, a także na utrzymanie ich infrastruktury. Wiele tablic informacyjnych i drogowskazów jest zniszczona i wymaga reperacji bądź wymiany.

2.7 Znani ludzie w Bieszczadach

W okresie PRL silnie podkreślano fakt śmierci w Bieszczadach w 1947 r. gen. Karola „Waltera” Świerczewskiego, ówczesnego wiceministra Obrony Narodowej. Człowiek ten stał się jednym z najważniejszych bohaterów Polski Ludowej, niemalże „świeckim świętym” komunizmu, a z Bieszczadów uczyniono sanktuarium jego pamięci [Bajda 2011b, ss. 40-43].

Przewodniki turystyczne po Bieszczadach podkreślają związki z tym regionem kilku wybitnych, choć w części już niesłusznie zapomnianych twórców kultury polskiej w XIX w. Mowa o Aleksandrze Fredrze, Wincentym Polu, Zygmuncie Kaczkowskim, Janie Kantym Podoleckim i Kazimierzu Turowskim [Luboński 2009, s. 94–101]. Jednakże nazwiska te nie wyczerpują tematu. Trzeba bowiem pamiętać, że na tych terenach urodzili się: znany dziewiętnastowieczny pisarz i publicysta Józef Rogosz (urodzony w Baligrodzie) oraz twórca nowoczesnego dziennikarstwa polskiego Jan Dobrzański (urodzony w 1820 r. w Czarnej).

Spośród pisarzy współczesnych nie można pominąć Kazimierza Orłosa, który pracował w biurze prawnym obsługującym budowę zapory wodnej w Solinie. Wielokrotnie w Bieszczady przyjeżdżał również znany eseista historyczny – Paweł Jasienica, którego córka również pracowała przy budowie zapory solińskiej [Bajda 2011a, s. 14].

W okresie Polski Ludowej w Bieszczadach na „grubą” zwierzynę – niedźwiedzie, żubry, wilki i rysie (obecnie wszystkie znajdują się pod ochroną.) polowało wielu ówczesnych prominentów, a także przywódcy wielu europejskich krajów. W Arłamowie i Muczmem znajdowały się ośrodki wypoczynkowe dla owych specjalnych gości. O tych czasach można przeczytać we wspomnieniach leśników i myśliwych: Władysława Pepery, Wojomira Wojciechowskiego, Zygmunta Rygla czy Janusza Sikorskiego. Warto wspomnieć, że w 1982 r. w Arłamowie przebywał na internowaniu Lech Wałęsa [Kryciński 2007, s. 148].

Na początku lat 90. ubiegłego stulecia, kupił dom w Bieszczadach znany scenarzysta filmowy i radiowy Jerzy Janicki. Jego fascynacja tym regionem już wcześniej zaowocowała kilkunastoma opowiadaniem, z których kilka, jak „Hasło”, „Kino objazdowe” czy „Wesołych świąt” doczekało się ekranizacji [Leń 2007, ss. 332-338].

⁷ www.pl.wikipedia.org/wiki/Ekomuzeum, dostęp: 27.03.2012.

Bieszczady wielokrotnie odwiedzał ks. Karol Wojtyła, jeszcze wiele lat przed tym zanim został wybrany papieżem. O jego obecności przypominają różne tablice pamiątkowe (krzyż i tablica na Tarnicy; tablica przy Jeziorkach Duszatyńskich; tablica w ruinach Klasztoru Karmelitów Bosych w Zagórze), a także miejscowy odcinek Szlaku Papieskiego. Bieszczadzka Komańcza, a ściślej rzecz biorąc tamtejszy Klasztor ss. Nazaretanek był ostatnim miejscem internowania ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego – Prymasa Tysiąclecia, który spędził tutaj 12 miesięcy, aż do uwolnienia w październiku 1956 r. Spośród miejscowości omawianego regionu, Komańcza jest najlepszym przykładem destynacji, do której przyciąga turystów związek ze znaną osobą.

Wymieniono tutaj zaledwie część z długiej listy nazwisk znanych pisarzy i innych osobistości, które w jakiś sposób związane były z Bieszczadami. Jak widać region ten stanowi znakomite miejsce dla rozwoju turystyki literackiej, a także turystyki pielgrzymkowej – ze względu na związki z tym terenem Prymasa Wyszyńskiego i Jana Pawła II, który przybywał tu przez wiele lat jako turysta.

3. Szanse rozwoju niektórych rodzajów turystyki kulturowej w Bieszczadach

Turystyka kulturowa to nie tylko odwiedzanie miejsc historycznych i poznawanie szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego), ale także udział w imprezach kulturalnych i poznawanie lokalnych zwyczajów i tradycji [Mikos v. Rohrscheidt 2008a, ss. 31–34]. Turystyka kulturowa uznawana jest obecnie za jeden z istotniejszych segmentów światowej turystyki. Według pochodzących sprzed kilku lat szacunków Światowej Organizacji Turystyki spośród wszystkich wyjazdów turystycznych aż 37% zawiera elementy turystyki kulturowej [Uglis 2010, s. 289].

Analizując potencjał turystyczny Bieszczadów należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że region ten idealnie nadaje się do uprawiania wielu, nieraz bardzo od siebie odległych, rodzajów turystyki kulturowej.

3.1 Militarna turystyka kulturowa Bieszczadów

Bieszczady nie są regionem, który może kojarzyć się z miejscem atrakcyjnym dla uprawiania militarnej turystyki kulturowej. Warto jednak zwrócić uwagę również na tę formę turystyki.

Przez obszar ten przebiega Przemyski Rejon Umocniony – ostatni z trzynastu rejonów umocnionych tzw. Linii Mołotowa. Jest to pas radzieckich umocnień granicznych, budowanych w latach 1939–1941 wzdłuż granicy pomiędzy nazistowskimi Niemcami a ZSRR. Prac budowlanych nie udało się zakończyć przed rozpoczęciem Planu „Barbarossa”. Powstało 2,5 tys. betonowych schronów, przy czym jedynie mniej niż połowę udało się w pełni wyposażyć przed czerwcem 1941 r. Przemyski Rejon Umocniony należy do 6 rejonów umocnionych Linii Mołotowa, jakie obecnie znajdują się na terenie naszego państwa [Jędrusiak, Mikos v. Rohrscheidt 2011, s. 183].

Na przebiegającym przez Bieszczady odcinku Przemyskiego Rejonu Umocnionego wzniesiono przynajmniej 71 schronów. Ze względu na stan zachowania wielu bunkrów, przeprowadzona kilka lat temu inwentaryzacja mogła nie objąć wszystkich obiektów. Zwiedzanie dawnych radzieckich schronów na Tyc terenach ułatwia wspomniany już rowerowy „Szlak nadszańskich umocnień – Linia Mołotowa”. Wiadomości o nim dostarcza przewodnik napisany przez czterech autorów: R. Bańkosza, A. Komskiego, K. Plamowskiego i P. Wójcika [Bańkosz, Komski, Plamowski, Wójcik 2009].

Bieszczadzkie zamki nie należą do najbardziej imponujących zabytków regionu. W dawnej sanockiej warowni mieści się obecnie Muzeum Historyczne, które słynie z jednej z najcenniejszych kolekcji ikon karpaccich oraz dużego zbioru obrazów Zdzisława Beksińskiego.

Wielokrotnie niszczone i przebudowywany zamek Kmitów w Lesku, w niczym nie przypomina pierwotnego założenia obronnego z XVI w. Od dłuższego czasu mieści się tutaj ośrodek wypoczynkowy. Nieopodal Leska znajdują się ruiny trzeciego z bieszczadzskich zamków. Chodzi tutaj o Zamek Sobień – pierwszą siedzibę Kmitów w Bieszczadach. Niewiele pozostało z warowni, którą niegdyś odwiedził Władysław Jagiełło. Warto jednak odwiedzać to miejsce również z uwagi na jego walory krajobrazowe. Ponadto u stóp wzgórza zamkowego znajduje się jeden ze zniszczonych bunkrów wspomnianej wyżej Linii Mołotowa.

Bardzo ważnym obiektem, również z punktu widzenia militarnej turystyki kulturowej, są ruiny zespołu klasztornego Karmelitów Bosych w Zagórze. Tamtejszy Karmel powstał w pierwszej połowie XVIII w. z fundacji wojewody wołyńskiego, Jana Franciszka Stadnickiego. Na miejsce budowy wybrano dogodnie do obrony miejsce (wzgórze otoczone z trzech stron zakolem rzeki Osławy) i sam obiekt, obok funkcji sakralnych, miał pełnić funkcje wojskowe. Klasztor i kościół otoczone były murem obronnym ze strzelnicami. Należy podkreślić, że ta forma fortyfikacji – mur kurtynowy, była na owe czasy przestarzała. Przekonali się o tym konfederaci barscy, którzy w listopadzie 1772 r. bronili się na wzgórzu klasztornym przed Rosjanami [Bajda 2010, ss. 12–19].

Warto wspomnieć, że w Bieszczadach coraz lepiej rozwija się ruch rekonstrukcji historycznych. Od wielu lat działa w Sanoku Bractwo Rycerzy Ziemi Sanockiej, które uczestniczy w wielu lokalnych festynach i imprezach przeznaczonych dla turystów⁸. Kilka lat temu również w Sanoku powstała w Grupa Rekonstrukcji Historycznej „San”, skupiająca w swoich szeregach pasjonatów II wojny światowej, którzy pogrupowani są w trzech sekcjach: niemieckiej, radzieckiej i polskiej⁹.

3.2 Perspektywy literackiej turystyki kulturowej w Bieszczadach

Wspomniano wyżej o związkach różnych pisarzy i poetów z Bieszczadami. Związki te znalazły odzwierciedlenie w twórczości wielu z nich. „Bieszczadzkie” utwory znajdują się w dorobku W. Pola, Z. Kaczkowskiego, J. Poźniaka i wielu innych, także współczesnych pisarzy.

Tematem, który w PRL silnie interesował twórców literatury był konflikt polsko-ukraiński po II wojnie światowej, którego epizody rozgrywały się na omawianych terenach. Większość publikacji beletrystycznych, podobnie jak oficjalna historiografia z tamtych czasów, przesiąknięte było panującą ideologią. Nie zmienia to jednak faktu, że wielu turystom Bieszczady wciąż kojarzą się z powieścią Jana Gerharda pt. „Łuny w Bieszczadach”, powieścią młodzieżową Wandy Żółkiewskiej pt. „Ślady rysich pazurów” czy kilkoma książeczkami z serii z „żółtym tygrysem”. W trakcie oprowadzania wycieczek nierzadko spotykałem się z pytaniami dotyczącymi walk z UPA, przy czym rozmawiający ze mną często powoływali się na wiedzę zaczerpniętą z wyżej wymienionych książek.

O ile promowanie omawianego obszaru za pomocą zideologizowanej literatury z czasów PRL byłoby obecnie sprawą kontrowersyjną, to należy zaznaczyć, że bieszczadzka beletrystyka i poezja to temat znacznie pojemniejszy niż mogłoby się wydawać.

Od wielu lat organizowane są w Bieszczadach różnego rodzaju festiwale oraz koncerty poezji śpiewanej jak „Bieszczadzkie Anioły”, „Rozsypaniec” czy „Natchnieni Bieszczadem”. Wydarzenia te gromadzą setki, a nierzadko i tysiące turystów z całej Polski.

Cenną inicjatywą, która upowszechniała wśród bieszczadzkiej młodzieży wiedzę o związkach wielu pisarzy i poetów z ich regionem, był cykl rajdów dla dzieci i młodzieży „Śladami sławnych piór”, organizowanych przez Oddział PTTK w Lesku. Niestety w ostatnich latach inicjatywa nie była kontynuowana.

⁸ www.bractwo-sanok.widmogrod.info, dostęp: 27.03.2012.

⁹ www.grhsan.republika.pl, dostęp 27.03.2012.

Ważnym wydarzeniem literackim, które przez kilka lat odbywało się w regionie było „Bieszczadzkie Lato z Książką w Lesku”. W bieżącym, 2012 roku, z powodów finansowych, nie odbędzie się kolejna edycja tej zakorzenionej już w bieszczadzkim kalendarzu imprezy. Do tej pory z inicjatywy w ciągu sześciu kolejnych edycji imprezy region odwiedziło przeszło pięćdziesięciu wybitnych pisarzy. Bogdan Szymanik, Dyrektor wydawnictwa „Bosz”, inicjator i główny organizator imprezy zapowiedział, że jeśli znajdą się partnerzy i sponsorzy to kolejna edycja zostanie zorganizowana w 2013 roku¹⁰. Warto dodać, że po jednej z edycji „Bieszczadzkiego Lata” pozostała w Lesku pamiątka – znajdujący się na miejskim deptaku Pomnik Książki.

3.3 Bieszczadzka tanatoturystyka

Wiele bieszczadzkich wsi zniknęło z powierzchni ziemi, wciąż jednak w krajobrazie pozostają widoczne ślady ich istnienia. Są to dawne piwnicach, kamienne podmurówki domów, studnie czy dziedziczące sady owocowe. Przede wszystkim jednak takim widocznym świadectwem po zniszczonej wsi jest cerkwisko – czyli miejsce po cerkwi, najczęściej otoczone cmentarzem. Czasem o dawnej wsi przypomina jedynie zarośnięty, a nierzadko i zdewastowany cmentarz. Tym samym przestrzeń sepulkralna stanowi bardzo ważną część przestrzeni turystycznej Bieszczadów. Każdy zapomniany cmentarz bieszczadzki stanowi bowiem ważne świadectwo o dawnych mieszkańcach tego regionu, a mówiąc szerzej, o świecie, który bezpowrotnie przeminął. Warto przytoczyć słowa Sławoja Tanasia: „Cmentarz będący zbiorem mógł ma wybitne znaczenie dla dziedzictwa narodowego, dla zachowania i przekazania następnym pokoleniom świadectwa historii, źródeł i dokumentów, jest cennym zabytkiem architektonicznym, na który składają się rzeźby, pomniki, nagrobki, grobowce lub kaplice świadczące o cechach i pochodzeniu zmarłego lub o okresie, w którym powstały” [Tanaś 2008b, s. 5]. W obliczu zagłady, jaka spotkała bojkowskie i łemkowskie wsie w Bieszczadach, cmentarze stają się często jedynym dokumentem świadczącym o przeszłości regionu. Dawne nekropolie stanowią istotną atrakcję wspomnianej we wstępie „krajiny dolin”.

Dobrymi przewodnikami po nieistniejących wsiach są publikacje Oficyny Wydawniczej „Rewasz” [Kryciński 1995, 2007; Luboński 2007, 2009] czy *Krajobrazy nieistniejących wsi* Stanisława Kłosa [Kłos 2010]. Książki te przedstawiają nie tylko dzieje zniszczonych po 1944 roku wsi, ale również w miarę aktualny opis pozostałości, które możemy odnaleźć w opuszczonej dolinie. Miłośnicy tzw. chaszczowania po terenach nieistniejących wsi, oprócz wspomnianych publikacji, mogą posługiwać się również mapami autorstwa Piotra Kamińskiego (opartymi o podkład przedwojennych map Wojskowego Instytutu Geograficznego) czy Wojciecha Krukara.

W Bieszczadach znajduje się kilkadziesiąt dawnych cmentarzy i cerkwisk – zarówno w istniejących, jak i nieistniejących wsiach. Część cerkwisk jest ogrodzonych i opatrzonych tablicami informacyjnymi, nierzadko z przedstawieniem nieistniejącej cerkwi (np. Wołosate, Caryńskie, Brzegi Górne). Inne są zupełnie zapomniane i porośnięte gęstą roślinnością, a żeby je odnaleźć potrzeba dobrej mapy (np. Sukowate, Radziejowa). Wydaje się, że dla dobra przyrody, a także krajobrazu kulturowego krajiny dolin, nie powinno się udostępniać wszystkich tych miejsc dla turystyki masowej.

Trzeba też pamiętać o wszystkich ograniczeniach związanych ze zwiedzaniem cmentarzy, a którymi sterują nie tylko normy kulturowe, ale również prawne. Należy dodać, że w Bieszczadach część dawnych greckokatolickich cmentarzy na terenie nieistniejących wsi znajduje się na obszarze BdPN i rezerwatów przyrody. Więcej informacji o roli, jaką odgrywają cmentarze w turystyce kulturowej znaleźć można w pracach Sławoja Tanasia [Tanaś 2008a, 2008b].

¹⁰ www.radio.rzeszow.pl/index.php?option=com_k2&view=item&id=16875:tegoroczne-lato-z-ksi%C4%85%C5%BCK%C4%85-odwo%C5%82ane&Itemid=67, dostęp: 27.03.2012.

3.4 Szanse turystyki filmowej w Bieszczadach

Kończąc, warto zająć się perspektywami rozwoju stosunkowo nowego zjawiska w polskiej turystyce – mianowicie turystyki filmowej. Joanna Urbaniak zaproponowała następującą definicję tego terminu: „Turystyka filmowa to celowe lub przypadkowe (przy okazji zwiedzania pobliskiej atrakcji) podróże do miejsc, w których realizowano znane produkcje filmowe, jak również odwiedzanie atrakcji związanych z filmem (np. muzea, szlaki, studia filmowe), a także uczestniczenie w imprezach o profilu filmowym (np. festiwale, zjazdy pasjonatów filmu)” [Urbaniak 2010, s. 378].

Najwięcej filmów poświęconych Bieszczadom, a także takich, w których służyły jedynie jako plener, powstało w czasach PRL. Jednym z pierwszych bieszczadzkich filmów była „Baza ludzi umarłych” z 1959 r. W tym samym roku powstał również obraz zatytułowany „Rancho Texas”, ukazujący powojenne Bieszczady w konwencji westernowej. Innym ze znanych filmów pokazujących ten teren jest „Ogniomistrz Kaleń” (1961), adaptacja głośnej niegdyś powieści Jana Gerharda pt. *Luny w Bieszczadach*, opowiadającej o walkach z UPA.

Wiele z tych dzieł pokazywało powojenne życie w regionie. Jedne poważnie, jak wspomniana, znakomita „Baza ludzi umarłych”, inne w konwencji komicznej, czy też tragikomicznej. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują „bieszczadzkie” filmy według scenariuszy wspomnianego wyżej Jerzego Janickiego – „Wolna sobota”, „Hasło” czy „Kino objazdowe”.

Opustoszałe po II wojnie Bieszczady służyły również jako plenery filmów zupełnie nie związanych z regionem. Tutaj w latach sześćdziesiątych wybudowano stanicę chreptiowską Małego Rycerza i Jerzy Hoffman ze swoją ekipą kręcił w rejonie Lutowisk niektóre sceny „Pana Wołodyjowskiego”. Nad Lutowiskami wzniesiono dworek komendanta, pięć chat żołnierskich, częstokół z bramami, kuźnię, stajnie i wieże strażnicze. Całość zajmowała obszar ok. 1,5 ha, a do budowy zużyto 600 m³ drewna jodłowego. Przez prawie trzy lata ta makietka chreptiowskiej stnicy stanowiła atrakcję turystyczną. Istniały nawet plany zagospodarowania zabudowań, ale z uwagi na ich prowizoryczność (część stanowiły atrapy złożone jedynie z dwóch ścian) zaniechano tego pomysłu. Obecnie jedynym śladem po bieszczadzkich epizodach „Pana Wołodyjowskiego”, oprócz nakręconych tu scen, jest tzw. „droga filmowa”, wybudowana na potrzeby ekipy, a obecnie służąca do wywozu drewna [Marszałek 2003, ss. 34-36].

Szkoda, że w propozycjach produktów turystycznych dla województwa podkarpackiego nie znalazła się propozycja zorganizowania festiwalu filmów bieszczadzkich. Takie wydarzenie mogłoby wykorzystywać doświadczenia wcześniej organizowanych inicjatyw tego typu (np. Przegląd Filmów Bieszczadzkich w Lutowiskach). W *Koncepcji produktów turystycznych woj. podkarpackiego* zaproponowano za to światowy Festiwal Filmów Etnicznych [*Koncepcja Produktów Turystycznych*, s. 16].

3.5 Turystyka obiektów przemysłowych i technicznych w Bieszczadach

Bieszczady mogą wydawać się niezbyt atrakcyjne z punktu widzenia turystyki obiektów technicznych i przemysłowych. Trzeba jednak pamiętać o dwóch zaporach i elektrowniach wodnych, które znajdują się w Myczkowcach i Solinie. Zwłaszcza ta ostatnia jest znaczącą atrakcją turystyczną i znajduje się w programie większości wycieczek przyjeżdżających w te tereny. Według szacunków co roku koronę zapory odwiedza przynajmniej 300 tys. turystów [Drupka, Krupa 2009, s. 10]. Istnieje również możliwość zwiedzenia wnętrza tej olbrzymiej, betonowej budowli.

Spośród bieszczadzkich obiektów technicznych najbardziej rozpoznawalna jest tutejsza kolejka leśna, która niegdyś służyła do transportu drewna, a obecnie stanowi wyłącznie atrakcję turystyczną, która udostępniana jest w sezonie i kursuje po fragmencie dawnej trasy. Bieszczadzkie kolejki leśne, których historia zaczęła się jeszcze w XIX w. posiadają bardzo obszerną literaturę przedmiotu. Część stanowią bardzo szczegółowe opracowania, niezwykle

cenne dla hobbystów – np. ukazujący się od wielu lat cykl artykułów M. Darochy w „Bieszczadzie” - roczniku Bieszczadzkiego Oddziału TOnZ. Są również bardziej atrakcyjne dla zwykłych turystów publikacje nieżyjącego już Z. Rygla [ostatnia: Rygiel 2011]. Tak obszerna oferta książek wskazuje na duże zainteresowania tematem. Trzeba jednak zaznaczyć, że znajdujące się w terenie ślady po najstarszych bieszczadzkich kolejkach wąskotorowych nie są w żaden sposób wykorzystane turystycznie.

Do dziś nie są również należycie wykorzystane turystycznie obiekty związane z wydobywaniem ropy naftowej. Potencjał związany z ukazywaniem dziejów naftownictwa dostrzeżono m.in. w sanockim skansenie, gdzie kilka lat temu założono niewielki sektor naftowy. Przez Bieszczady przebiega również fragment tzw. Szlaku Naftowego, wiodącego z Jasła do Lwowa. Rozważane jest włączenie do niego relikwów związanych z wydobywaniem ropy naftowej w miejscowości Polana (gm. Czarna) [Zatwarnicki 2010, s. 33]. Ważną pamiątką po „bieszczadzkim Kuwejcie” są opuszczone zabudowania dawnej rafinerii „Fanto” w Ustrzykach Dolnych.

Zakończenie i wnioski

Zaprezentowane tutaj uwarunkowania wpływające na rozwój turystyki kulturowej w Bieszczadach oczywiście nie wyczerpują tematu i są, jak zaznaczono we wprowadzeniu, jedynie wstępem do szczegółowej waloryzacji potencjału trzech bieszczadzkich powiatów.

Celowo pominięto w niniejszym artykule sprawy związane ze współczesną kulturą. Zasygnalizowano jedynie potencjał jaki wpływa na rozwój turystyki literackiej w regionie. Ograniczono się przede wszystkim do kwestii wynikających z wielokulturowości omawianego regionu i jej znaczenia dla turystyki w Bieszczadach. Trudno jednak nie zauważać coraz większej roli magnesu turystycznego, jakim stały się mity narosłe wokół tzw. zakapiorów bieszczadzkich. Zjawisko to jest coraz bardziej powszechne w literaturze poświęconej regionowi – prym wiodą tu filmy dokumentalne oraz publikacje wspomnianego już Andrzeja Potockiego, dziennikarza rzeszowskiego oddziału TVP, a także coraz liczniejsze *eventy* odbywające się w Bieszczadach. Wszystko to wymaga jednak oddzielnego opracowania.

Na terenie szeroko pojętych Bieszczadów istnieje możliwość rozwijania niemalże wszystkich rodzajów turystyki kulturowej wymienionych w podręczniku A. Mikosa von Rohrscheidt [Mikos v. Rohrscheidt 2008a]. Niestety nie wszystkie z nich są rozwinięte w należyty stopniu. Fakt ten spowodowany jest przede wszystkim przez brak odpowiedniej promocji, zarówno ze strony organów samorządu terenowego, jak i ze strony organizatorów turystyki, za pomocą odpowiednio konstruowanych ofert. Biura podróży, w zakresie turystyki kulturowej ograniczają się przede wszystkim do korzystania z dziedzictwa drewnianej architektury sakralnej na tych terenach. Wykorzystuje się ponadto, choć w niewielkim stopniu (również ze względu na jego małą skalę w samych Bieszczadach) zjawisko ginących zawodów, o którym w kontekście całego województwa podkarpackiego pisali Renata Konewecka i Jan Krupa [Konewecka, Krupa 2010, ss. 307–321].

Jeśli chodzi o turystykę kultury wysokiej to poza promowaniem kolekcji ikon oraz obrazów Zdzisława Beksińskiego znajdujących się w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku, nie widać większych, trafionych starań w promocji regionu na tym tle. Kuriozalna jest np. propozycja zorganizowania w województwie podkarpackim (bez wskazania miejsca) Festiwalu Kultury Rosyjskiej [*Koncepcja Produktów Turystycznych*, s.15]. Pomysł taki nie ma żadnego uzasadnienia w dziejach i kulturze regionu. Podobnie jest niestety z kilku innymi pomysłami na nowe produkty turystyczne Podkarpacia, a szkoda, bo tym samym nie niw wykorzystuje się drzemiących w Bieszczadach możliwości.

Bieszczady posiadają znaczny potencjał turystyczny, cenny z punktu widzenia podróży kulturowych. Część zasobów turystycznych posiada unikatowe walory nie tylko w skali krajowej, ale również europejskiej.

Na tych terenach dominują turyści przyjeżdżający tutaj nad Jezioro Solińskie i w celu wędrówek górskich. Grupa ta jest jednak na tyle duża, że stwarza szansę rozwoju ofert przeznaczonych dla turysty „kulturowo przyciąganego”.

Pomimo tego, że w regionie istnieje możliwość rozwoju dla wielu rodzajów turystyki kulturowej, wciąż brakuje profesjonalnej promocji Bieszczadów w tym zakresie. Dostęp do części destynacji turystycznych jest utrudniony, a w przypadku bunkrów z Linii Mołotowa, może być nawet niebezpieczny.

Bardzo dobrze przedstawia się rynek wydawniczy przewodników i publikacji krajoznawczych dotyczących regionu. Wiele z nich, jak np. opracowania R. Bańkosza, jest idealną pomocą z punktu widzenia przewodnika turystycznego, pilota czy turysty kulturowego. Trzeba podkreślić, że większość z wydawanych w ostatnich latach przewodników nie ogranicza się jedynie do prostego opisywania szlaków, miejscowości, czy atrakcji, ale posiada bardzo dobrze opracowane rozdziały wstępne poświęcone etnografii, historii, sztuce i sprawom wyznaniowym w regionie.

Na opisywanym terenie funkcjonuje przynajmniej kilku usługodawców zajmujących się turystyką przyjazdową, ale prezentowane przez nich oferty tylko w niewielkim stopniu wykorzystują kulturowy potencjał regionu. Ograniczają się przede wszystkim do kilku obiektów architektury cerkiewnej, ruin kościoła i klasztoru karmelitów w Zagórze oraz Klasztoru ss. Nazaretanek w Komańczy (miejsce internowania kardynała Wyszyńskiego).

Cenną, choć wydaje się, że wciąż nie do końca wypromowaną i wykorzystaną inicjatywą, są ekomuzea. Znaczącym problemem, jeśli chodzi o rozwój turystyki kulturowej w Bieszczadach, jest dostępność wielu obiektów zabytkowych. Wiele obiektów architektury sakralnej jest zamkniętych poza nabożeństwami, a często nie ma zostawionej informacji do kogo ewentualnie można zwrócić się z prośbą o klucze.

Aby zmienić istniejący stan rzeczy potrzebne jest stworzenie jednolitej, nowoczesnej koncepcji wykorzystania wielu atrakcyjnych, lecz obecnie praktycznie nieznanych miejsc i obiektów w Bieszczadach. Korzystnym byłoby też opracowanie indywidualnych pakietów turystycznych, które w należyтым stopniu uwzględniałyby potencjał kulturowy. Istnieje również potrzeba zorganizowania lepszej promocji istniejących na opisywanym terenie szlaków dziedzictwa kulturowego.

Bibliografia

- Augustyn M., 2001, *Historia kopalni ropy naftowej Polana-Ostre*, „Bieszczad”, T. 8/2001, ss. 106-162.
- Bajda Ł., 2011a, *Paweł Jasienica w Bieszczadach*, „Siwerniak. Biuletyn SKPB Lublin”, Nr 6(44)/2011, s. 14-15.
- Bajda Ł., 2011b, *Pomniki zburzą potomni...*, „Bieszczady”, nr 3/2011, s. 40-43.
- Bajda Ł., 2010, *Wzgórze Marii w Zagórze*, „Bieszczady”, nr 12/2010, s. 12-19.
- Bańkosz R., 2010a, *Cerkwie bieszczadzkie Bojków*, Arete, Krosno.
- Bańkosz R., 2010b, *Cerkwie Szlaku Ikon*, Arete, Krosno.
- Bańkosz R., Komski A., Plamowski K., Wójcik P., 2009, *Linia Mołotowa. Przewodnik po rowerowym „Szlaku nadszańskich umocnień”*, Nowy Sandec, Nowy Sącz.
- Doliwa J., 2010, *Bieszczadzkie Ekomuzea*, „Bieszczady”, nr 01/2010, s. 26-30.
- Drupka J., Krupa J., 2009, *Badanie przyjazdowego ruchu turystycznego w wybranych miejscach recepcji turystycznej województwa podkarpackiego w okresie V–IX 2009*, Rzeszów.

- Iwan B., 2010, *Uwarunkowania rozwoju turystyki kulturowej w regionie świętokrzyskim*, [w:] Orłowski D., Puchnarewicz E. (red.), *Turystyka kulturowa a regiony turystyczne w Polsce*, Wydawnictwo LIBRON, Warszawa.
- Jędrzyak T., Mikos v. Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, Warszawa.
- Kiwior K., Plamowski K., 2010, *Chcemy mieć szlaki rowerowe – jak to zrobić*, Arete, Krosno-Ustrzyki Dolne.
- Koncepcja produktów turystycznych województwa podkarpackiego w ramach Strategii Rozwoju Turystyki województwa podkarpackiego na lata 2007–2013*.
- Kondracki J., 2009, *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Konewecka R., Krupa J., 2010, *Szlaki zawodów jako produkt turystyczny województwa podkarpackiego*, [w:] Orłowski D., Puchnarewicz E. (red.), *Turystyka kulturowa a regiony turystyczne w Polsce*, Wydawnictwo LIBRON, Warszawa, s. 307–321.
- Kruczek Z., Sacha S., 1997, *Geografia atrakcji turystycznych Polski*, Proksenia, Kraków.
- Kryciński S., 2007, *Pogórze Przemyskie. Przewodnik*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Kryciński S., 1995, *Cerkwie w Bieszczadach*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Leń A., 2007, *I tylko po nim dzwony dzwońcie. Wspomnienie o Jerzym Janickim*, „Bieszczad”, T. 13/2007, s. 332-338.
- Luboński P., (red.), 2009, *Bieszczady. Przewodnik*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Luboński P., (red.), 2007, *Beskid Niski. Przewodnik*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Małkowska-Bieniek E., 2009, *Polskie judaika jako magnes turystyczny*, „Turystyka Kulturowa” Nr 4/2009, s. 29–62.
- Marszałek E., 2003, *Z karpaccich lasów*, Oficyna Wydawnicza „APLA”, Krosno.
- Michniewscy M. i A., Duda M., 2003, *Cerkwie drewniane Karpat. Polska i Słowacja*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Michniewscy, M. i A., Duda M., Wypych S., 2006, *Kościół drewniane Karpat. Polska i Słowacja*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008a, *Turystyka kulturowa. Fenomen. Potencjał. Perspektywy*, Wyd. GWSHM Milenium, Gniezno.
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008b, *Kulturowe szlaki turystyczne - próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2/2008.
- Okoń M., 1987, *Beskidy część wschodnia. Beskid Niski, Bieszczady i ich Pogórze*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa-Kraków.
- Potocki A., 2004, *Żydzi w Podkarpaciu*, Wydawnictwo LIBRA, Rzeszów.
- Potocki A., 2000, *Bieszczadzkie losy*, Oficyna Wydawnicza „APLA”, Rzeszów-Krosno.
- Rut J., Rut P., 2010, *Waloryzacja potencjału turystycznego inspiracją dla turystyki kulturowej w województwie podkarpackim*, Koraw, Rzeszów.
- Rygiel Z., 2011, *Z dziejów bieszczadzskich kolejek leśnych*, Wydawnictwo „Ruthenus”, Krosno.
- Strategia rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego na lata 2007–2013*, 2006, Warszawa.
- Śnieżyńska-Stolotowa E., Stolot F., (red.), 1982, *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice*, Warszawa.
- Tanaś S., 2008a, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tanaś S., 2008b, *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej - wokół problemu badawczego*, „Turystyka Kulturowa” nr 2/2008, s. 4-16.
- Turystyka w województwie podkarpackim w 2010 r.*, 2011, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów.
- Uglis J., 2010, *Turystyka kulturowa szansą dywersyfikacji oferty turystycznej regionu*, [w:] *Turystyka kulturowa a regiony turystyczne w Polsce*, Orłowski D., Puchnarewicz E. (red.), Wydawnictwo LIBRON, Warszawa, s. 287-305.
- Urbanik J., 2010, *Turystyka filmowa specyficznym produktem turystycznym w Polsce i na świecie*, [w:] Orłowski D., Puchnarewicz E. (red.), *Turystyka kulturowa a regiony turystyczne w Polsce*, Wydawnictwo LIBRON, Warszawa, s. 377–388.
- Winnicka K., 2007, *Przewodnik po ekspozycji sztuki cerkiewnej w Muzeum Historycznym w Sanoku*, Sanok.
- Winnicki T., Zemanek B., 2003, *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Wydawnictwo BdPN, Ustrzyki Dolne.

- Włodarczyk Z., 2010, *Ogród Biblijny w Myczkowcach*, Wydawnictwo Diecezji Rzeszowskiej, Myczkowce.
- Zatwarnicki W., 2010, *Bieszczadzcy szejkwie*, „Bieszczady”, nr 07/2010, ss. 30-33.
- Zieliński K., 2011, *Leksykon drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia*, t. I-II, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju i Promocji Podkarpacia „PRO CARPATHIA”, Rzeszów.

Źródła internetowe

- www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_L_powierzchnia_ludnosc_teryt_2011.pdf, dostęp: 9.03.2012
- www.pl.wikipedia.org/wiki/Powiat_bieszczadzki_(województwo_rzeszowskie),dostęp: 9.03.2012
- www.start.lasy.gov.pl/web/rdlp_krosno/2011_gru?p_p_id=101a_INSTANCE_bdbl&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=1&_101a_INSTANCE_bdbl_struts_action=%2Ftagged_content%2Fview_content&_101a_INSTANCE_bdbl_redirect=%2Fweb%2Frdlp_krosno%2F2011_gru&_101a_INSTANCE_bdbl_assetId=20284728&#p_101a_INSTANCE_bdbl, dostęp: 27.03.2012
- www.muzeum.sanok.pl, dostęp: 29.02.2012
- www.skansen.mblsanok.pl, dostęp: 27.03.2012
- www.skansen.mblsanok.pl/a/strona.php?dir=../imprezy&id=imprezy, dostęp: 27.03.2012
- www.pl.wikipedia.org/wiki/ekomuzeum, dostęp: 27.03.2012
- www.bractwo-sanok.widmogrod.info, dostęp: 27.03.2012
- www.grhsan.republika.pl, dostęp: 27.03.2012
- www.radio.rzeszow.pl/index.php?option=com_k2&view=item&id=16875:tegoroczne-lato-z-ksi%C4%85%C5%BCK%C4%85-odwo%C5%82ane&Itemid=67, dostęp: 27.03.2012

Conditions for the development of cultural tourism in the Bieszczady Mountains region

Key words: Bieszczady, cultural tourism, Bieszczady district, Sanok district, Lesko District

Abstract

The article presents a critical overview of the cultural tourism attractions and the tangible foundations for the development of different forms of this kind of tourism in the Bieszczady region. Some of them, such as thanatourism, tourism of technical and industrial buildings or literary tourism, are not only insufficiently used for the promotion of the region but also the chances which may result from this promotion are not noticed.

The text compares the most important, from the cultural tourism point of view, sightseeing publications, whose number in the publishing market increases. The article has been completed with tables showing how the historical monuments in the area of three Bieszczady districts: Sanok District, Lesko District and Bieszczady District (with its headquarters in Ustrzyki Górne), have been preserved. The presented text is an introduction to the valorization of the tourist-cultural potential of the three districts: Sanok, Lesko and Bieszczady, prepared by the author.

ANEKSY

Tabela 1. Drewniana architektura sakralna w Bieszczadach (pominięto obiekty znajdujące się w MBL Sanok)**SAD I** – obiekty znajdujące się na Szlaku Architektury Drewnianej z numerem trasy

L.p	Miejscowość	Obiekt	Rok budowy	Uwagi
1.	Bandrów Narodowy (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. Michała Archaniola	1825/1975	W 1974 r. przeniesiona do Bandrowa z miejscowości Jasień. Obecnie filialny kościół rzymskokatolicki pw. św. Andrzeja Boboli
2.	Bereznica Wyzna (gm. Solina)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. św. Mikołaja Cudotwórcy	1830 lub 1839	Obecnie filialny kościół rzymskokatolicki pw. Narodzenia NMP
3.	Besko (gm. Besko)	Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego	1755	Obecnie poza kultem
4.	Bezmiechowa Górna (gm. Lesko)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. Narodzenia Matki Bożej	1830	Od 1968 użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
5.	Brzegi Dolne (gm. Ustrzyki Dln.)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Michała Archaniola	1844	Od 1973 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
6.	Bystre (gm. Czarna) SAD III	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. św. Michała Archaniola	1902	Poza kultem; użytkowana przez Oddział Bieszczadzki TOnZ
7.	Chmiel (gm. Lutowiska) SAD III	Dawna gr. kat. cerkiew pw. św. Mikołaja	1904–1906	Obecnie filialny kościół rzymskokatolicki
8.	Czarna Górna SAD III	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Dymitra Męczennika	1834	Obecnie parafialny kościół rzymskokatolicki pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
9.	Czerteż (gm. Sanok) SAD II	Parafialna cerkiew gr. kat. pw. Przemienienia Pańskiego	1742	Zwrócona grekokatolikom
10.	Dobra Szlachecka (gm. Sanok) SAD II	Dawna cerkiew gr. kat. Dawna cerkiew bramna	1879 prawd. XVII w.	
11.	Dwernik (gm. Lutowiska)	Kościół rzymskokatolicki pw. św. Michała Archaniola i Matki Boskiej Królowej Aniołów	1979–1981	Kościół zbudowany z materiałów po rozebranej cerkwi z Lutowisk
12.	Górzanka (gm. Solina)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Męczennicy Paraskewy	1835	Od 1948 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
13.	Hłomcza (gm. Sanok) SAD II	Cerkiew gr. kat. pw. Opieki Przenajświętszej Bogurodzicy i Proroka Eliasza	1859	W latach 1960–1990 użytkowana jako cerkiew prawosławna. W 1991 przekazana na powrót grekokatolikom
14.	Hołuczków (gm. Tyrawa Wołoska)	Dawna cerkiew gr. kat. pw. św. Paraskewy	1858	Od 1946 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki

15.	Hoszowczyk (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna cerkiew gr. kat. pw. Narodzenia Matki Bożej	1926	Od 1971 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
16.	Hoszów (gm. Ustrzyki Dolne) SAD III	Dawna cerkiew gr. kat. pw. św. Mikołaja	1939	Od 1971 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
17.	Jaćmierz (gm. Zarszyn)	Parafialny kościół rzymskokatol. pw. Wniebowzięcia NMP	1760	
18.	Jałowe (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Mikołaja	1903	Użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
19.	Jureczkowa (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. Opieki Bogurodzicy	1914/1978	Świątynia przeniesiona z Nowosielec Kozickich i użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
20.	Jurowce (gm. Sanok) SAD II	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna	1873	Od 1946 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
21.	Komańcza SAD IV (gm. Komańcza)	Cerkiew prawosławna pw. Opieki Matki Bożej	2010 (rekonstrukcja)	Odbudowana po pożarze z 2006 r. na wzór spalonej cerkwi z lat 1800–1803
22.	Komańcza (gm. Komańcza)	Gr. kat. cerkiew parafialna pw. Opieki Matki Bożej	1802/1985	Przeniesiona w 1985 r. z Dudyńców (gm. Bukowsko)
23.	Kostarowce (gm. Sanok)	Dawna cerkiew gr. kat. pw. św. Szymona Słupnika	1872	Od 1946 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
24.	Krościenko	Dawna cerkiew gr. kat. pw. Narodzenia Matki Bożej	1794 lub 1799	Od 1971 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
25.	Lalin (gm. Sanok)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Jerzego	1835	
26.	Leszczowate (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Paraskewy	1922	Od 1947 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
27.	Liskowate SAD III (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. Narodzenia Bogurodzicy	1832	W latach 1974-1996 kościół rzymskokatolicki. Obecnie nieużytkowana
28.	Liszna (gm. Sanok)	Filialny kościół rzymskokatolicki pw. św. Antoniego Padewskiego	ok. 1930	
29.	Łobozew Górny (gm. Ustrzyki Dolne)	Parafialny kościół rzymskokatolicki Najświętszego Serca Jezusa	1887	Gruntownie przebudowany, wyposażenie współczesne
30.	Łodyna SAD III (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. św. Michała Archaniola	1862	Od 1971 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
31.	Łodzina (gm. Sanok)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. Narodzenia Bogurodzicy	1743 lub 1773	Obecnie filialny kościół rzymskokatolicki

32.	Manasterzec (gm. Lesko)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. Przemienienia Pańskiego	1818	Od 1968 użytkowana jako filialny kościół rzymskokatolicki
33.	Michniowiec (gm. Czarna) SAD III	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. Narodzenia Bogurodzicy	1863 lub 1868	Od 1973 r. użytkowania jako filialny kościół rzymskokatolicki
34.	Moczary (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. Przeniesienia Relikwii św. Mikołaja	1903 lub 1919	Od 1991 r. użytkowana jako filialny kościół rzymskokatolicki
35.	Morochów (gm. Zagórz)	Dawna cerkiew gr. kat.	1837	Od 1961 r. użytkowana jako cerkiew prawosławna
36.	Nowosielce Kozickie (gm. Ustrzyki Dolne)	Parafialny kościół rzymskokatolicki pw. św. Jerzego i Tekli	1743	Gruntownie przebudowany – trwałe zmiany w konstrukcji; oryginalne wyposażenie nie zachowało się
37.	Orelec (gm. Olszanica)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna	1759	W latach 1967-2009 użytkowana jako kościół rzymskokatolicki, obecnie poza kultem
38.	Paszowa (gm. Olszanica)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. Opieki Matki Bożej	koniec XVIIIw.	Od 1947 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
39.	Polana (gm. Czarna) SAD III	Dawna gr. kat. cerkiew pw. św. Mikołaja	1790 (data niepewna)	Od 1969 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
40.	Rabe (gm. Czarna) SAD III	Dawna filialna cerkiew gr. kat. pw. św. Mikołaja	1858	Od 1971 r. użytkowana jako filialny kościół rzymskokatolicki
41.	Rakowa (gm. Tyrawa Wołoska)	Dawna gr. kat. cerkiew pw. Narodzenia Matki Bożej	ok. 1779 lub 1850	Po 1947 r. użytkowana jako filialny kościół rzym. kat.
42.	Ropienka (gm. Ustrzyki Dolne)	Filialny kościół rzymskokatolicki pw. Najświętszej Marii Panny	1893	
43.	Rozpucie (gm. Tyrawa Wołoska)	Filialny kościół rzymskokatolicki pw. Krzyża Świętego i NMP Królowej Polski	1900	
44.	Roztoki Dolne (gm. Baligród)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. św. Michała Archanioła	1830	Po wysiedleniach opuszczona; przejęta przez kościół rzymskokatolicki w latach 60-tych XX w.; obecnie filia parafii w Mchawie
45.	Równia (gm. Ustrzyki Dolne) SAD III	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. Opieki Matki Bożej	Prawdopodobnie pocz. XVIII w.	Uważana za jedną z najpiękniejszych w Bieszczadach. W 1972 r. przekazana Kościołowi rzymskokatolickiemu

46.	Rudenka (gm. Olszanica)	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. Opieki Matki Bożej	1843–1844	W 1971 r. przejęta przez Kościół rzymskokatolicki, filia parafii w Uhercach Mineralnych
47.	Rzepedź SAD IV (gm. Komańcza)	Greckokatolicka cerkiew pw. św. Mikołaja	1824	W 1987 r. po 40 latach przerwy wróciła do grekokatolików
48.	Sanoczek	Dawna cerkiew gr. kat. pw. Narodzenia Bogurodzicy	1863	W 1946 r. przejęta przez Kościół rzymskokatolicki; gruntowna przebudowa w latach 70-tych XX w.
49.	Sanok-Olchowce (gm. Sanok)	Dawna cerkiew gr. kat. pw. Wniebowstąpienia Pańskiego	1844	W 1946 r. przejęta przez Kościół rzymskokatolicki
50.	Siemuszowa (gm. Tyrawa Wołoska) SAD II	Dawna cerkiew gr. kat. pw. Przemienienia Pańskiego	1841	od 1946 r. użytkowana jako filialny kościół rzymskokatolicki
51.	Smolnik (gm. Lutowiska) SAD III	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Michała Archanioła	1791	Jedyna zachowana w Polsce cerkiew w klasycznym stylu bojkowskim. W 1973 r. przejęta przez Kościół rzymskokatolicki, filia parafii w Lutowiskach
52.	Stefkowa SAD III (gm. Olszanica)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Paraskewy	1840	od 1947 r. użytkowana jako kościół rzymskokatolicki
53.	Szczawne (gm. Komańcza) SAD IV	Dawna gr. kat. cerkiew filialna pw. Zaśnięcia Bogurodzicy	1888-1889	Po 1947 r. opuszczona. W 1962 r. użytkowana jako filialna cerkiew prawosławna (parafia Morochów)
54.	Średnia Wieś (gm. Lesko)	Parafialny kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP	II poł. XVI w.	Najstarsza drewniana świątynia Bieszczadów
55.	Turzańsk SAD IV (gm. Komańcza)	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Michała Archanioła	1801–1803	Od 1963 r. użytkowana jako filialna cerkiew prawosławna
56.	Tyrawa Solna (gm. Sanok) SAD II	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. Jana Chrzciciela	1837	W 1953 r. przejęta przez Kościół rzymskokatolicki
57.	Ustianowa Górna (gm. Ustrzyki Dolne) SAD III	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Paraskewy	1792	W 1971 r. silnie zniszczony obiekt przejął Kościół rzymskokatolicki; gruntownie wyremontowana
58.	Wańkowa (gm. Olszanica)	Dawna gr. kat. cerkiew pw. św. Paraskewy w Ropience	1726/1985	Świątynia przeniesiona w 1985 r. z Ropienki, od 1986 parafialny kościół rzymskokatolicki
59.	Wiśłok Wielki (gm. Komańcza) SAD IV	Dawna gr. kat. cerkiew parafialna pw. św. Onufrego Pustelnika	1850–1853	Przejęta w 1948 r. przez Kościół rzymskokatolicki

60.	Wojtkowa SAD III (gm. Ustrzyki Dolne)	Dawna cerkiew gr. kat. parafialna pw. Narodzenia Bogurodzicy	1910	W 1973 r. przejęta przez Kościół rzymskokatolicki
61.	Zagórz-Dolina	Filialny kościół rzym. kat. pw. Narodzenia NMP	1836	
62.	Żłobek (gm. Czarna) SAD III	Dawna cerkiew gr. kat. filialna pw. Narodzenia Bogurodzicy	1830	Od 1976 r. filialny kościół rzym. kat. (wcześniej magazyn szyszek)

Tabela 2. Murowana architektura sakralna w Bieszczadach (oprócz judaiców)

L.p.	Miejscowość	Obiekt	Rok budowy	Uwagi
1.	Baligród (gm. Baligród)	Dawna gr.-kat. cerkiew parafialna pw. Zaśnięcia NMP	1829	Od kilku lat prowadzone są gruntowne prace remontowe
2.	Baligród (gm. Baligród)	Dawny kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP		Od czasu wybudowania nowej świątyni pełni funkcję Kaplicy Pogrzebowej
3.	Bereska (gm. Solina)	Ruina cerkwi gr.-kat.	1868	
4.	Bóbrka (gm. Solina)	Dawna cerkiew gr.-kat.	1937	
5.	Bukowsko (gm. Bukowsko)	Kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	1881–1886	
6.	Czaszyn (gm. Zagórz)	Dawna parafialna cerkiew gr.-kat. pw. św. Mikołaja	1835	
7.	Dąbrówka Sanocka (dzielnica Sanoka)	Dawna parafialna cerkiew gr.-kat. pw. św. Dymitra	1867	
8.	Dudyńce (gm. Bukowsko)	Kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych	1871–1876	
9.	Dziurdziów (gm. Lesko)	Dawna gr.-kat. cerkiew filialna	1899	Od 1956 r. cerkiew prawosławna (filia parafii w Morochowie)
10.	Falejówka (gm. Sanok)	Kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	1908–1914	
11.	Hoczew (gm. Lesko)	Kościół parafialny pw. św. Anny	II ćw. XVIII w.	
12.	Hulskie (gm. Lutowiska)	Ruiny filialnej cerkwi gr.-kat.	1820	Obok zrujnowana dzwonnica
13.	Jasień (gm. Ustrzyki)	Kościół pw. Wniebowzięcia NMP	II ćw. XVIII w.	
14.	Komańcza (gm. Komańcza)	Klasztor ss. Nazaretanek	1928	Budynek częściowo drewniany; miejsce internowania Prymasa Wyszyńskiego
15.	Krywe	Ruiny gr.-kat. cerkwi parafialnej	1842	

16.	Lesko (gm. Lesko)	Kościół pw. Nawiedzenia NMP	ok. 1530	
17.	Lutowiska (gm. Lutowiska)	Neogotycki kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa	1911–1913	
18.	Łopienka (gm. Cisna)	Dawna gr.-kat. parafialna cerkiew pw. św. Paraskewy	I poł. XVIII w.	Odbudowana, latem w świątyni odbywają się msze rzym.-kat. w niedz.
19.	Łukowe (gm. Zagórz)	Dawna parafialna cerkiew gr.-kat. pw. św. Dymitra	1829	Od 1970 kościół rzym.-kat.
20.	Międzybrodzie (gm. Sanok)	Dawna cerkiew gr.-kat. p.w. Trójcy Świętej	1899–1900	
21.	Mrzyglód (gm. Sanok)	Kościół parafialny p.w. Rozesłania Apostołów	I ćwierć XV w.	Wielokrotnie przebudowywany i odnawiany, m.in. 1624, 1881, 1934, 1965
22.	Myczkowce (gm. Solina)	Dawna gr.-kat. cerkiew filialna p.w. św. Jerzego	1910–1912	Obecnie rzym.-kat. kościół filialny p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej
23.	Myczków (gm. Solina)	Kościół filialny p.w. Serca Pana Jezusa	1900	
24.	Myczków (gm. Solina)	Dawna gr.-kat. cerkiew filialna	1900	Obecnie kościół
25.	Nagórzany (gm. Bukowsko)	Ruiny gr.-kat. cerkwi filialnej p.w. św. Piotra i Pawła	1848	Po 1947 r. popadła w ruinę
26.	Niebieszczany (gm. Sanok)	Kościół p.w. św. Mikołaja	1925	
27.	Nowotaniec (gm. Bukowsko)	Kościół par. p.w. św. Mikołaja	II ćw. XVIII w.	
28.	Olchowa (gm. Zagórz)	Ruina filialnej cerkwi gr.-kat. p.w. Soboru NMP	ok. 1840	W 2008 r. Stowarzyszenie Dziedzictwa Mniejszości Karpackich w Zagórzach podjęło inicjatywę zabezpieczenia i remontu obiektu
29.	Olszanica (gm. Olszanica)	Dawna gr.-kat. cerkiew parafialna p.w. św. Paraskewy	1900	Obecnie rzym.-kat. kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy
30.	Płonna (gm. Bukowsko)	Ruina dawnej gr.-kat. cerkwi parafialnej	I poł. XIX w.	W 2009 r. wyremontowano zachowaną dzwonnice cerkiewną
31.	Polańczyk (gm. Solina)	Dawna gr.-kat. cerkiew parafialna p.w. św. Paraskewy	1907	Od wysiedlenia ludności rusińskiej świątynia użytkowana jako kościół rzym.-kat.; obiekt rozbudowano
32.	Poraz (gm. Zagórz)	Kościół parafialny p.w. Oczyszczenia Najświętszej Panny Maryi	1784	
33.	Ropienka (gm. Ustrzyki Dolne)	Kościół parafialny p.w. św. Barbary	1938–1939	
34.	Sanok (gm. Sanok)	Kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego	1874–1887	

35.	Sanok (gm. Sanok)	Kościół i klasztor franciszkanów	1632–1640	Zniszczony kilkoma pożarami, wielokrotnie odnawiany; gruntowna przebudowa 1886
36.	Sanok (gm. Sanok)	Dawna gr.-kat. cerkiew p.w. Trójcy Świętej	1784	Obecnie prawosławna Cerkiew katedralna
37.	Sanok (gm. Sanok)	Dawny Dom Mianjonarzy	II ćw. XVIII w.	obecnie Młodzieżowy Dom Kultury
38.	Smolnik (gm. Komańcza)	Dawna cerkiew parafialna p.w. Przeniesienia Relikwii św. Mikołaja	1806	od 1969 r. filialny kościół rzymskokatolicki
39.	Strachocina (gm. Sanok)	Kościół parafialny p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej	1903	w Strachocinie mieści się Sanktuarium Św. Andrzeja Boboli
40.	Strwiążyk	Dawna filialna cerkiew gr.-kat. p.w. Soboru Matki Bożej	1831–1838	Obecnie kościół rzym.-kat.
41.	Tarnawa Górna (gm. Zagórz)	Dawna parafialna cerkiew gr.-kat. p.w. Zaśnięcia NMP	1817	silnie zdewastowana
42.	Tarnawa Górna (gm. Zagórz)	Kościół parafialny p.w. św. Wojciecha	1924–1933	
43.	Terka	Kościół filialny	1930-1932	obecnie w miejscowości znajduje się nowy, większy kościół rzym.-kat.
44.	Trepcza	Dawna filialna cerkiew gr.-kat. p.w. Zaśnięcia NMP	1807	od 1946 r. filialny kościół rzym.-kat.
45.	Tyrawa Wołoska	Kościół parafialny p.w. św. Mikołaja	II ćw. XVIII w.	
46.	Uherce Mineralne	Kościół parafialny p.w. św. Stanisława	1754–1757	Kościół otoczony jest murami z otworami strzelniczymi
47.	Ustrzyki Dolne (gm. Ustrzyki Dolne)	Cerkiew parafialna gr.-kat. p.w. Zaśnięcia NMP	1847	Zwrócona grekokatolikom w 1985
48.	Ustrzyki Dolne (gm. Ustrzyki Dolne)	Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Królowej Polski	1909–1911	Obecnie trwa przebudowa z rozbudową
49.	Wielopole (obecnie część Zagórz)	Dawniej filialna a obecnie parafialna cerkiew p.w. św. Michała Archanioła	1865	W 2003 roku cerkiew przejęta na własność od Skarbu Państwa przez Kościół Grekokatolicki
50.	Wolica (gm. Sanok)	Cerkiew parafialna gr.-kat. p.w. św. Piotra i Pawła	1826	Obecnie kościół
51.	Wujskie (gm. Sanok)	Kościół parafialny p.w. św. Kosmy i Damiana	ok. 1804	W latach 1838-1947 użytkowany jako cerkiew gr.-kat.
52.	Zabrodzie (gm. Solina)	Kościół filialny p.w. św. Piotra i Pawła	1912–1913	
53.	Zagórz (gm. Zagórz)	dawna gr.-kat. cerkiew parafialna p.w. św. Michała	1836	Obecnie użytkowana jako cerkiew prawosławna
54.	Zagórz (gm. Zagórz)	Kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii	II ćw. XVIII w.	
55.	Zagórz (gm. Zagórz)	ruiny kościoła i klasztoru oo. Karmelitów Bosych	1700–1733	Zespół klasztorny popadł w ruinę po pożarze z 1822 r.

Tabela 2. Świecka architektura murowana

L.p.	Miejscowość	Obiekt	Rok budowy	Uwagi
1.	Dziurdziów (gm. Lesko)	dwór	II poł. XIX w.	
2.	Jurowce (gm. Sanok)	dwór	I poł. XIX w.	
3.	Lesko	Zamek Kmitów		
4.	Lesko	ratusz	1894–1896	
5.	Markowce (gm. Sanok)	dwór	koniec XIX w.	
6.	Monasterzec	ruiny zamku Sobień	XIV w.	
7.	Olszanica (gm. Olszanica)	pałacyk	1905	Własność OW Ministerstwa Sprawiedliwości „Połoniny” w Olszaniey
8.	Pisarowce (gm. Sanok)	dawny dwór Ryłskich i Tchórzničkih	ok. poł. XIX w.	Od 1965 w budynku dworu mieści się szkoła podstawowa
9.	Sanok	zamek		Przebudowany, nie zachowało się wyposażenie. Obecnie siedziba Muzeum Historycznego w Sanoku.
10.	Sanok	zabudowa rynku	koniec XVIII i XIX w.	Ratusz i kamienice
11.	Uherce Mineralne (gm. Olszanica)	dawny dwór Herburtów	pocz. XVI	Wielokrotnie przebudowywany

Tabela 3. Bieszczadzkie Judaica

L.p.	Miejscowość	Obiekt	Uwagi
1.	Baligród	kirkut	W ostatnich latach Stowarzyszenie „Magurycz” przepro-wadziło prace porządkowe i renowacyjne na kirkucie
2.	Bukowsko	kirkut	Zdewastowany, zachowało się zaledwie kilka macew
3.	Lesko	synagoga	Najważniejszy zabytek kultury żydowskiej w Bieszczadach
4.	Lesko	kirkut	Największy i najlepiej zachowany kirkut w woj. podkarpackim; jeden z najstarszych w Polsce
5.	Lutowiska	kirkut	Drugi co do wielkości kirkut w Bieszczadach
6.	Lutowiska	Ruina synagogi	Obiekt znajduje się na szlaku Ekomuzeum „Trzy Kultury”
7.	Sanok	synagoga	Przez szereg lat mieściła magazyn archiwum
8.	Sanok	kirkut	Zachowało się ok. 50 zniszczonych macew
9.	Tyrawa Wołoska	kirkut	Zarośnięty krzewami i młodnikiem
10.	Ustrzyki Dolne	synagoga	Po przebudowie; obecnie budynek ustrzyckiej biblioteki
11.	Ustrzyki Dolne	kirkut	Zachowało się ok. 80 macew
12.	Wola Michowa	kirkut	Zachowało się ponad 50 macew